

11.213/
141

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

141. SZ.

A DÉSI REFORMÁTUS TEMPLOM

ÍRTA
ENTZ GÉZA

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 1942

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

141. SZ.

A DÉSI REFORMÁTUS TEMPLOM

ÍRTA
ENTZ GÉZA

AZ ERDÉLYI MŰZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 1942

A dési Nagytemető magaslatáról szépséges látvány tárul szemünk elé. A szolnok-dobokai táj dombhullámai a kék messzeségből mind színesebben bontakoznak ki s körülölelik a Szamos kétfelől összefutó, szeszélyes ezüst szalagját. A hosszan terpeszkedő völgyben előttünk fekszik a város kedvesen szétszórt házfoltjaival. Középen, a piros tetők fölé álomszerűen karcsú épület szökik a magasba. Könnyed, nyulánk tornya úgy fúródik bele az égbe, mintha az alatta nyüzsgő emberek életét a túlvilággal akarná összekötni. Testének merész lendülete lépcsőzetesen hull vissza a mögötte meghúzódó hajó és szentély alacsonyabb méretein. Körülötte közel és távol eltörpül minden. A templom valóban uralkodik a város és a táj felett természetes egyszerűséggel, mégis hatalmasan, lenyűgözően. Szépsége, fensége arányainak csodálatos összhangjában rejlik.

Érthetetlen, hogy a magyar gótika e páratlan alkotása úgyszólván ismeretlen. Amit írtak róla, művészi és történeti értékéhez mérten, vajmi kevés. Kádár József alapos, de elsősorban adatközlő egyháztörténeti munkáján¹ kívül csak egy-két elszórt cikkre bukkanunk, melyek azonban általánosságokban mozognak. Adataikat Kádár könyvéből merítik, műtörténeti állásfoglalás pedig csakúgy hiányzik belőlük, mint forrásukból. Minthogy az említett közlemények szerzői nem voltak szakemberek, ezen pillanatig sem csodálkozhatunk. Inkább az a furcsa, hogy az arra hivatott kutatás sem méltatta eddig figyelemre. A szakkönyvek a szokásos felvételen és egy-két megjegyzésen kívül a dési templomról semmiféle felvilágosítást sem adnak. Az irodalom szűkszávasága mellett az egyháztörténetre vonatkozó egykorú forrásanyag főleg a XVIII. századot megelőzően feltűnően kevés. A stíluskritika módszere ígér a legtöbb eredményt, lehetőségeit és biztonságát azonban megszükiti az a sajnálatos tény, hogy az erdélyi magyar gótikáról csak nagyon felületes ismereteink vannak, s az alapos, mai igényeknek megfelelő feldolgozás még csupán a jövő égető feladatai közé tartozik.

Az imént vázolt helyzet magyarázza az alábbi tanulmány fogyatékosságait. Céлом a mai körülmények között nem lehet más, mint hogy az eddig közzétett és az általam sajnos csekély számban talált adatokat összefoglaljam,

¹ Kádár József: A deési ev. ref. egyházközség története. Dés, 1882.

s az így adódó történeti fejlődésre támaszkodva a templomot műtörténeti szempontból leírom. Nehány indokoltnak látszó feltevést is megkockáztatok. Ezek ideiglenes jellegével magam is tisztában vagyok. Mégis úgy gondolom, e dolgozattal megtettem az első lépést ahhoz az elmélyedő, komoly tanulmányhoz, melyet a dési templom mindenképpen megérdemel.

2.

Dés város sorsa szorosan összefügg a dési és désaknai sóbányákkal. Jelentőségét is elsősorban a sónak köszönheti. Kiváltságait először 1236-ban IV. Bélától nyeri¹. Ettől kezdve lépten-nyomon találkozunk királyaink megértő támogatásával. Dés fejlődésének ez legbiztosabb záloga. Különösen V. István, Károly Róbert, Hunyadi János, Mátyás és a Jagellók viselték szívükön a város sorsát. Zápolya János után az erdélyi fejedelmek meleg pártfogása következett. Közülük Bethlen Gábor és a Rákócziakat kell kiemelnünk. Nem csoda, ha a királyi, majd fejedelmi város minden megpróbáltatás ellenére is erőteljes gazdasági és műveltségi központtá fejlődött. Igazi virágkora a késői középkor. A tatárjárás utáni új telepítések és kiváltságok e felfelé ívelő lendületnek csak kiindulópontjai. A teljes kibontakozás az Anjouk és Hunyadiak városfejlesztő tevékenysége nyomán következett be. Mátyás különösen kedvelte a désieket, mivel hűségüket az ellene szervezett lázadás idején sem tagadták meg. A kiváltságok és kedvezmények a városi polgárok gazdagodásának forrásai lettek. Ezt bizonyítja az a nagyszámú vallásos adomány, melyek éppen ebben az időben igen elszaporodnak s nemcsak a lakosság buzgóságáról, hanem jólétéről is tanúságot tesznek. E kedvező körülmények a művészi megnyilatkozás magasabb színvonalát is lehetővé tették. Most pedig figyeljük meg, hogyan tükröződött vissza a művészi élet és ízlés Dés város középkori templomaiban.

Az első kápolna még az Árpádok idejében épült az Óvárban Szűz Mária tiszteletére. A maradványaiból összeállított torony 1938. november 8-ig állt. Akkor éjjel pusztították el a románok, mivel benne magyar nemzeti ereklyét láttak. Szerencsére több képe maradt fenn.² Homlokzatán másodlagosan elhelyezett, vaskos oszlopfejből ítélve az épület meglehetősen korainak látszik, s már a tatárjárás előtt bizonyosan megvolt. A torony két oldalán szép ikerablakok nyíltak, melyeknek középső, lenyúló ívét bimbós fejezettel ellátott oszlopok tartották. Ezek az oszlopfejek félreérthetetlenül a XIII. századra vallanak. A templom közelebbi leírása ma már lehetetlen, de az egykorú ismert emlékek alapján bizvást egyhajós, félkörívű apszissal lezárt románkori

¹ Uo. 11 kk. — A városra vonatkozó történeti adatokat l. még Kádár: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Dés, 1900. III, 112—9, 162—4.

² Kádár: Szolnok-Doboka vm. mon. III, 80. és a Műemlékek Orsz. Bizottsága 18032 számú fényképe.

alkotásnak tarthatjuk. Nyugati homlokfala előtt torony emelkedett. Ez a kis templom lehetett az első plebánia. Lelkipásztora, Péter 1332 és 1337 között a pápai tizedjegyzékekben háromszor is szerepel.¹ Valószínűleg a XIV. század legelején Károly Róbert bőkezű támogatásával telepedtek Désre az ágostonrendi szerzetesek.² Kolostoruk és az ehhez tartozó templom építését ugyanekkor kezdhették meg. A Mária Magdolna tiszteletére szentelt egyház e században már bizonyosan a hívek rendelkezésére állott. Kádár szerint a Szent István plebánia a mai református templom alapjait is az 1300-as évek közepe táján vetették meg.³ Az épület azonban jelenleg sem egészben, sem részleteiben nem mutat XIV. századi nyomokat, hanem egyértelműen a következő két századra vall. Fel kellene tételezni tehát, hogy XV. században a templomot teljesen átépítették még pedig oly gyökeresen, hogy a régiből nem maradt fenn semmi. Ez azonban egyáltalában nem valószínű. A kápolna kis befogadóképességét az ágostonrendiek temploma hosszabb ideig pótolhatta csak a nagy fellendülés korában, a XV. században lehetett szükség újabb, tágas plebánia-templomra. Ezért addig, míg a templom XIV. századi eredetére hiteles tárgyi bizonyítékok nem kerülnek elő, Kádár feltevése nem igazolható. A nagyszabású építkezés későbbi megindulása mellett szól a fentebb vázolt XV. századi anyagi jólét is, valamint a Hunyadiak hathatós támogatása. A templom formai vizsgálata ezt az elgondolást mindenben megerősíti.

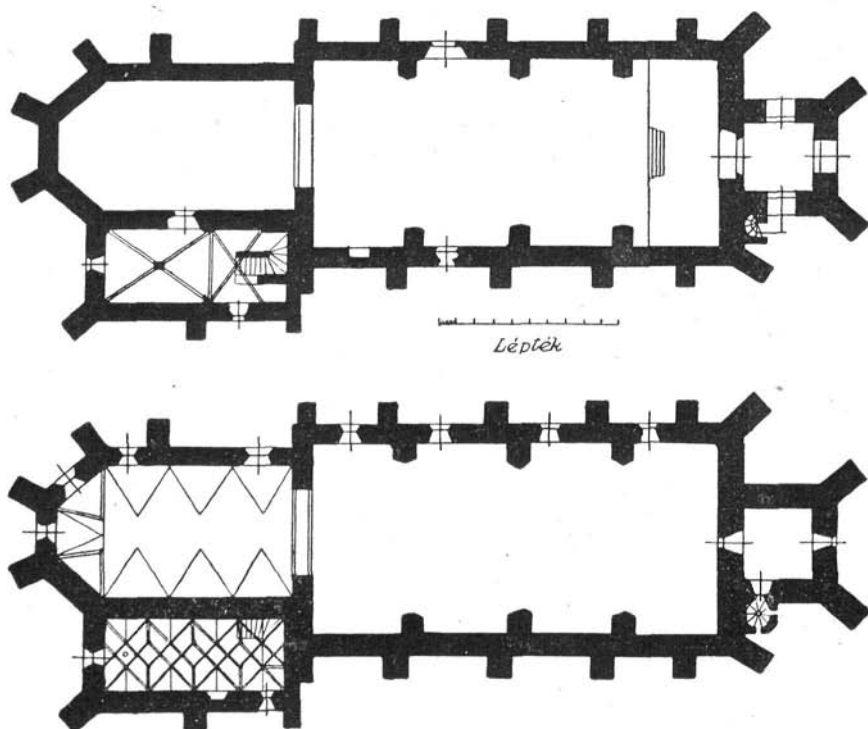
Az alaprajz három főrészből áll. A tágas hajóhoz nyugaton a négyszögletű torony, keleten a nyolcszög három oldalával záródó szentély csatlakozik. A szentély északi falából ajtó nyílik, mely a két boltszakaszból álló sekrestyébe vezet. Ez az elrendezés a hazánkban szokásos egyhajós templom-típusnak felel meg, mely elsősorban magyar vidékek jellemzője. Hogy ez az egyszerű és áttekinthető alaprajz nemcsak kisebb falusi építkezések sajátja, hanem határozott ízlés kifejezője, azt többek közt a dési templom is bizonyítja. Hiszen méretei három hajós, illetőleg szövevényesebb szerkezetet is megengedtek volna. Az alaprajzon érdekes megfigyeléseket tehetünk. Mindenekelőtt feltűnő a hosszú szentély, mely — plebániáról lévén szó — liturgiailag nem indokolt. Talán nem tévedek, ha e sajátágban a magyar szerzetes, még pedig ferences típus hatását tételeztem fel. Igaz, részletesebb kutatások e téren még hiányzanak, nem tartom azonban lehetetlennek, hogy a nálunk oly kedvelt ferences alaprajz arányai annyira meggyökereszkedtek, hogy ízlést irányító tényezővé alakultak át. Más szóval az elnyújtott szentély nemcsak gyakorlati célt szolgált, hanem egyszersmind esztétikai állásfoglalást is képviselt. A dési templom alaprajza ezt az elgondolást támogatja. Mellette még két szilágysági

¹ Mon. Vat. I. ser I. tom. 104, 114, 127.

² Kádár: A deési ev. ref. egyházközség története. 14.

³ Uo. 16.

templomot is felhozhatunk: Tasnádot és Nagyfalut, amelyekben ugyanez a jelenség ismétlődik meg. Mindhárom egyház plébánia volt, tehát nem szerzetes templom.¹ Ez a templomtípus kizárólag magyar népességű vidékeken fordul elő. Ha tehát ez a feltevés helyes, akkor ismét újabb szerkezeti szempontot nyertünk kimondottan magyar ízlést tükröző gótikus templomépítészettünk kialakulásához.

A templom földszinti és emeleti alaprajza (Foerk Ernő felmérése alapján 1913.)²

A dési alaprajz első pillantásra egységes tervezésre vall. Az épületrészek elrendezése folyamatos, arányai harmónikusak. E látszatnak mégis több megfigyelés ellene mond. Ezek közül leginkább a templom tengelyének elhajlásai tűnnek fel. A szentély elég erősen dél felé toródik s a torony sem esik pontosan a hajó középvonalába. Az alaprajz e sajátsága a felépítésben is kife-

¹ A nagyfalusi pálos kolostor temploma a község határában volt s nem azonos a volt plébánia-, ma református templommal. Nagyfalura és Tasnádra vö. *Bunyitay Vince: Szilágy megye középkori műemlékei*. Budapest, 1887 (Értekezések a történettudomány köréből. XIII. köt. 6. sz.). 24—28.

² Az alaprajzok, valamint a templom többi felvételi rajzai a dési ref. egyház tulajdonában vannak. Valamennyit Foerk Ernő készíttette 1913-ban.

jezésre jut. Az egyensúlyt a sekrestye tömege billenti helyre azáltal, hogy a szentéllyel egy tető alá került. A gyönyörű, magas fedélszékek ritmikusan emelkednek és toronyban csendülnek ki. A templom lenyűgöző sziluett-hatása éppen az egymásba kapcsolódó tömegek finom elhajlásában és felépítésük lépcsőzetében rejlik. Bármint vélekedünk is a szerkezetet illetően, a benyomás egysége az egész épületet szilárd egésszé forrasztja össze.

Tovább vizsgálva az alaprajzot, még egy igen érdekes sajátosság ragadja meg figyelmünket. A hajó belső pillérpárjai és külső támpillérei nem egyeznek egymással, amennyiben a hajót négy egyenlő részre osztó pillérpárok a támpillérektől körülbelül egy pillérszélességgel nyugat felé tolnak el. Ez annál meglepőbb, mivel tudjuk, hogy a támpilléreknek éppen az a szerkezeti rendeltetésük, hogy a boltozat nyomását a bordázat közvetítésével viselő belső pilléreket kívülről megtámasszák. Ennek az elvnek teljesen megfelel például a kolozsvári farkas-utcai templom, melyet nem véletlenül említék a dési egyházzal kapcsolatban.¹ A két épületet ugyanis az általánosabb rokonvonásokon kívül éppen a hajó erőteljesen beugró pillérpárjai fűzik szoros szálakkal össze. Rajtuk a tagolás is egyezik: egyszerű, négyszögletes hasáb előtt féloszlop duzzad. Felépítésük faragott kövekből történt. Az egyetlen lényegesebb különbség a fejezet és a lábázat kiképzése. Désen a fejezet elmarad és a késői gótika szellemének megfelelően a bordák különböző magasságokban közvetlenül a pillérekől sarjadnak ki. A lábazatok pedig díszítésekkel ékesek. A farkas-utcai templomban viszont a pilléreket renaissance-os profilú fejezet zárja le.² Lábazatuk síma. Már az elmondottakból is következik, hogy a két templom boltozása összefügg egymással. A három dési pillérpár mellett azonban keleti oldalukon még egy-egy karcsú faloszlopot is látunk. Ezek közül kettőt teljesen a hozzátartozó pillérhez simul, a szentély felé eső utolsó pár attól vagy 30 cm-re eltávolodik. A hajó keleti és nyugati szögletein e faloszlopok egyszerű fejezettel vannak ellátva. A többiről a fejezet hiányzik. Minden egyes faloszlopot a közepén gazdag tagolású gyűrű oszt ketté. Alatta az oszlop teste hengeres, fölötte hasábos. A farkas-utcai templom szentélyét hasonló faloszlopok tagolják azzal a különbséggel, hogy a középgyűrű hiányzik s az egész test hasábos felépítésű. A nyírbátori Báthory-templom faloszlopai viszont valamennyien hengeresek és mivel szobrok számára mintegy két méterre

¹ Alaprajzát I. Szépművészet. 1942. máj. 113. A farkas-utcai templomról uo. *Debreceni László* cikke 118–121.

² Nem tartom lehetetlennek, hogy a pillérfejezetek már a Rákóczi-féle helyreállítás idejéből származnak. E mellett szól a dési megoldás, mely, ha feltevésem helyes, a bordaíndításokban is megőrizte a farkas-utcai templom eredeti kivitelét. Ellenkező esetben ugyanis érthetetlen, hogy a Désen dolgozó kolozsvári műhely miért nem alkalmazott szintén fejezetet s miért nyúl vissza egy korábbi, tisztán gótikus formára.

megszakadnak, a középső gyűrűs rész is megvan rajtuk mint szobortalapzat.¹ Mindkét megoldás egységesebb és szervezettebb a désinél, mely a kettő között áll és különös megjelenésével némileg bizonytalan benyomást ad. A középén elhelyezett gyűrűk fejezetként hatnak. Szerepük mai alakjukban homályos és szerkezetileg semmiképpen nem indokolt. A hengeres faloszlopok a gyűrű feletti hasábos folytatása is feltűnő s kettős építési időszak látszatát kelti. Ha mármint a faloszlopok elhelyezését figyeljük meg, könnyen rájövünk, hogy a külső támpilléreknek, ha nem is egészen, de mégis megfelelnek. A hajó boltozata nem maradt fenn, a bordák indításai csonkán meredeznek. A pillérek hiányzó részeit rendkívül durván és nehézkesen egészítették ki. Ezeken nyugszik most a lapos famennyezet. A szentély mai boltozata barokkos átalakítás. Formájából meglehetősen valószínűséggel csillagboltozatra következtethetünk. A boltozat lépcsőzetesen faragott gyámköveken nyugszik.

E szerkezeti megfigyelések alapján a templom építésére vonatkozólag a következőket állapíthatjuk meg: A szentély egységes boltozatával szemben a hajóban két rendszer követte egymást. Az elsőt az ismertetett faloszlopok tartották. Akkor a bordák a gyűrűs tagból, mint oszlopfőből indultak ki. A boltozat tehát eredetileg lényegesen alacsonyabb lehetett. Korát a nyírbátori összevetés alapján a XV. század végére helyezem.² Valami okból azonban a boltozatot nemsokára meg kellett újítani. Ha feltevésem az első boltozást illetően helyes, akkor a másodikat szerkezeti szükségesség magyarázza. Mikor ugyanis a sekrestye második emelete a XVI. század elején feleptült és a szentéllyel egy tető alá került, a hajó eredeti magassága már nem volt kielégítő. Meg kellett tehát emelni. Ha a hajó tetőzetét megfigyeljük, mind a négy sarkon könnyen észrevehetjük, hogy a tető vége menedékesebb annak egész vonalánál. Ez az első rész felfelé emelkedve egyszerre meredekebbre törik s így szalad fel az oromzatig. A tetőnek ez a törése a somkerek református templomnál is megvan, de ott sokkal erőteljesebb. Az ok mindkét épületnél ugyanaz: a hajó megemelése. Désen ezt a szerkezeti változást az a torony negyedik emelete alatt végighuzódó párkány is mutatja, melynek vonalán a mai tető jóval túlemlelkedik. Ez az átvágás is könnyen magyarázható a hajó magasztásával. Mindennek természetesen következménye a boltozat megemelése. Az 1510-es években a farkas-utcai templom már elkészült. A munkálatok 1516 előtt mindenestre befejeződtek. Ekkor a kolozsvári műhely átment Désre s ott a boltozat újjáépítésével kapcsolatban alkalmazta a kolozsvári egyház építésének, János testvérnek sajátos rendszerét: a hajóban mélyen beugró pillér-

¹ Képét I. Magyar művelődéstörténet. Budapest, 1939. II, 523.

² Kádár említi, hogy Mósa László egyik unokája egy 1830 körül írt kéziratában a templom első helyreállítását 1504-re teszi. Lehetséges, hogy ez az évszám az első boltozat befejezésének idejét jelenti (Szolnok-Doboka vm. mon. III, 162).

párokat. A régi faloszlopokat is megtartották. Az oszlopfő fölé a farkas-utcai hajó sarkai gyámra támaszkodó faloszlopainak mintájára hasábos pillért építettek, melyet fent csakúgy, mint Kolozsvárt, egyszerű fejezettel láttak el. E fejezetekből a beugró pillérekkel megegyezően indulnak ki a bordák. A dési szervetlen megoldás világosan mutatja, hogy az előkép csak Kolozsvár lehetett és nem megfordítva. Ugyanerre vallanak a pillérlábazatok késői díszítései. Közülük a déli középső pilléren a hanyatló gótikának igen érdekes példájában gyönyörködhetünk. A talapzat két sávra oszlik. A felsőn függönyszerű faragás alatt két-két hosszúkas, retekre emlékeztető gyümölcs függ. Az alsót számárhátú ívekből összeállított domború idomok ékítik. A többi pillérlábazatot csupán egyenes, tört vagy csavaros bemélyedések lazítják fel. A pillérekből kiinduló bordák profilja szintén igen késői. Elnyújtott testük két lapos horonyát orrtag választja el egymástól. Mindezek alapján a második boltozat és a pillérpárok építési ideje a XVI. század második és harmadik évtizedére tehető. Valószínűleg a végső munkálatokra vonatkozik Gosztonyi János erdélyi püspök 1526. február 18-án kelt oklevele, mely megengedi, hogy a désiek csak 12 forint tizedet fizessenek azzal a feltétellel, hogy az így megtakarított összeget „pro fabrica ecclesiae parochialis beatissimi regis Stephani in oppido Desiensi fundatae ac cimiterii eiusdem” kell fordítani.¹

A dési református templomnak azonban csak hajóboltozata fiatalabb a farkas-utcainál. Maga az épület lényegesen idősebb. Történeti adataink is ezt bizonyítják. 1453-ban Eduárd dési bíró és esküdt társai előtt Gál kézműves házáat, „quae quidem domus contra curiam seu domum plebanatus sancti Stephani regis iacet”, Mátyus Péternek örökbe vallja.² 1458-ban pedig Zsombori János özvegye Magdolna egy irtványföldet hagyományoz a Szentlélek-kápolnának.³ Ez a kápolna a templomot körülvevő várfalba volt beépítve. A templom tehát ekkor legalább részben kellett, hogy álljon. 1475-ben Pál plébános szerződést köt Imre ágostonrendi zárdafőnökkel, melyben az egyház és a szerzet jogkörét Kodori János városbíró előtt meghatározzák.⁴ Mátyás király 1489-ben a plébános számára évente 1000, az iskolamester részére 400 darab kőszót adományoz.⁵ A XV. század végén és a következő elején maguk a polgárok halmozzák el adományaikkal különösen a Szentlélek-kápolnát.⁶ Mindebből kitűnik, hogy a templom a XV. század derekán annyira elkészült,

¹ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Budapest, 1902. I, 230. okl. 237.

² A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Budapest, 1895. II, 51.

³ K. Papp Miklós: Deés város levéltára. 41 okl. Történeti Lapok. 1874: 426.

⁴ Kádár: A deési ref. egyh. tört. 20.

⁵ A dési egyház levéltára. C. 1. 1569 János Zsigmond átírata.

⁶ Kádár: i. m. 29–30.

hogy istentisztelet céljaira használható volt. Formai vizsgálatok az adatokkal egyező eredményre vezetnek.

Legrégibb a szentély. A középkorban rendszeren a szentélyt építették fel elsőnek, hogy a hívek lelki szükségletét minél hamarabb kielégíthessék. Ha a dési és farkas-utcai templom térfűzését összehasonlítjuk, a kettő közötti különbség azonnal szembeszökik. Désen a szentély a hajónál lényegesen alacsonyabb és kisebb. Külön teret alkot. Ezzel szemben Kolozsvárt a szentély minden elválasztás ellenére is a hajóval szorosan összeforr, a templom két főrésze egybeáramlik. A dési megoldás nyilvánvalóan régebbi. A szentély ablaknyílásainak keskeny volta, az egyik déli ablak kőrácsainak korai idomai egyaránt alátámasztják azt a nézetet, hogy a szentély felépítése még a XV. század első felére eshetett. A hajó és a torony építése a szentéllyel együtt vagy annál legalább is nem sokkal később indulhatott meg. 1440 tájára utal a nyugati csúcsíves bejáró, mely két-két hengertag által közrefogott erőteljes körtetagból áll. A tagok lábazat nélkül meglehetősen magasan végződnek. A szentély gyámköveihez közel állnak a régi gótikus karzat gyámjai. Ez utóbbiak a mai fakarzat alatt jól kivehetők. Összesen négyet számlálhatunk. Ezek közül az északi és déli falra tapadó példányokon jól látszik, hogy a szentély felé eső oldalukon egyenesen vannak lefaragva. Ez annyit jelent, hogy ott emelkedett a karzat homlokfal. A régi karzat tehát három, valószínűleg keresztboltozatos boltszakaszra oszlott. Hihetőleg e karzat mellvédjének egy darabját illesztették be az északi falba. Nagyon finoman faragott lóhereíves négyzet, mely a XV. század folyamán mint végtelen mustra igen gyakran fordul elő a karzat díszítéseként. Az egymáson túlfutó, keresztező tagok valamint a végzódések szögletes megmintázása a dési mellvéd keletkezési idejét az 1480-as, 90-es években határozza meg. A karzat építménye, a nyugati bejáró és a torony földszintjének ma csonka csillagboltozata a szentéllyel körülbelül egykorú és a XV. század első felének végéig készülhetett el. Ezeknél már fejlettebbek a déli falat áttörő, rendkívül kecses, nyulánk ablakok valamint a déli kapu. Az egy kivételével kétosztású ablakok nyílásai a szentély ablakai-
val rokonok, kőrácsaik azonban amazokénál fejlettebbek, plasztikusabbak és igen szép, minden egyszerűségük mellett is változatos halhólyag alakzatokat mutatnak. A déli bejáró felett pompázó háromosztású ablak különösen gazdag díszítésű. A kétosztású hajóablakok kőrácsai emlékeztetnek a nagyfalusi templom hajóablakaira (A dési templom szilágysági kapcsolataira még további példát is fogunk látni). — A déli kapu ugyancsak csúcsíves, de béléte a nyugatiénál mélyebben vág s a körte- és hengertagok ferde bevágásokkal ékített, későgót oszlopszékre futnak. A déli fal részletformái határozottan elütnek a korábbi szentély- és hajórészekről s koruk Mátyás uralkodásának végére tehető. Velük egy időben készült a régi karzat már ismertetett mellvédje is.

A századforduló termése az emeletes sekrestye és az északi bejáró. Ez utóbbi a maga három rétegű, pálcátagos rendszerével különösen szép látványt nyújt s egyike Erdély legkülönb illyenű emlékeinek. Hasonló, bár egyszerűbb a a sekrestyét a szentéllyel összekötő, ma befalazott ajtó. Sajnos, erősen sérült. A sekrestye külső bejárata leszelt ívű keretet mutat. Maga a sekrestye két emeletre oszlik. Az alsóban keresztboltozattal fedett két boltmezőt találunk. Kettősen hornyolt bordáik hosszúkás profiljai világosan tanuskodnak arról, hogy később keletkeztek, mint a hasonlóan profilált, de zömökebb karzati bordák s a torony előcsarnokának bordái. A keskeny ablak megmaradt körárcsai is a késői gótika szétesőbb formáit tükrözik. A második boltszakasz rövidségét az emeletre való feljárás magyarázza. A mai lépcső új; ezt a régi feljáró helyére elég ügyetlenül építették. A felső terem nagyon kellemes látványt nyújt. Mennyezetét könnyed hálóboltozat fedi, kelet felé pedig háromosztású, gyönyörű széles ablak tekint. E nagy ablak körárcsainak mintáit szóról-szóra megismétli a szilágysági Magyarkecel község bájos kis református temploma hajójának délnyugati ablaka. Különbség csak a faragás finomságában mutatkozik. Ez az azonosság a keceli templom befejezését a XVI. század első negyedére helyezi. — A dési sekrestye emelete a második hajóboltozás előtt készült el. A kettő közötti szoros összefüggésre már rámutattam.

Külön kell megemlékezni a gyönyörű, karcsú, 72 méter magas toronyról, melynek homlokzati elhelyezése egyhajós templomainknál meglehetősen ritka. Az épület merészen felfelé törő lendülete a toronyban testesül meg. Alighanem a hajóval egyidőben kezdték építeni. Földszintje négyfelé át van törve, tehát a hatalmas test voltaképpen négy köpilléren nyugszik. Nemcsak a nyugati bejáró előcsarnoka, hanem még első emelete is boltozva volt. Innen bejáró vezetett a kórusra. Összesen öt emelet helyeződik egymás fölé. Megközelítésükre a toronyhoz északon hozzáfarrasztott lépcsőtorony szolgál. Csiga-lépcsője faragott kövekből áll. Egyike a legépebb illyenű gótikus emlékeinknek. Az egyes emeletekre (a legfelső kivételével) egyszerű, leszelt ívű, kőkeretes nyílásokon lehet bejutni. A torony, formái után ítélve, 1500-ig bizonyára elkészült. Megjelenésének erősen erdélyi jellegét legfelső, négy világtáj felé tekintő, nagy ablakai, a sudár sisak és ennek tövében elhelyezkedő négy fiatorony adja meg.

Az egész épületet a XVI. század elejéről származó, későgótikus lábazat futja körül, mely sajnos a mai cementtakaró alól csak helyenkint bukkan elő.

A templom köré a gyakori török beütések miatt már a XV. század közepén bástyákkal megtűzdelt kőfalat vontak. E fal délkeleti szögletében emelkedett a forrásokban oly gyakran emlegetett Szentlélek-kápolna. Ma már sajnos a fal és a kápolna nyomtalanul eltűnt. Pedig a templom régi fényképének tanúsága szerint a XIX. század végéig mindkettő megviselten bár, de

fennállt. Kádár írja munkája dési református egyház birtokában lévő példányának kéziratos jegyzetei között: „1887-ben lebontották a déli várfalat, a templomba való feljárót az alatta lévő viskókkal, úgy a templom keleti részén a Szentlélek kápolnát... A kastélyban való főbejárás nyugat felől az emeletes porkoláb bolt íves kapun át volt. Ekkor ezt is lebontották”¹ A Szentlélek-kápolna 1458-ban már felépült, hiszen Zsombori János özvegye ekkor ajándékozta meg. Ma a karzat alatt egy keresztboltozat záróköve hever. A bordacsonkok profilja (rézsűben egy-egy horony) az egész templomban sehol nem található. A profil a XV. századra jellemző s ezért bizvást tarthatjuk a Szentlélek-kápolna egyetlen napjainkban is meglévő maradványának.

A templom középkori építéstörténete tehát a történeti adatok és a stíluskritikai megfigyelések alapján mai tudásunk szerint a következőképpen rajzolódik ki: A város gazdagodása és népességének szaporodása következtében a XV. században már feltétlenül szükség volt egy új plébánia-templomra. Az építkezés az 1400-as évek első felében, Zsigmond uralkodása idején kezdődhetett. Hunyadi János korában a szentély már állt, a hajó és torony munkálatai előrehaladtak s a nyugati kapu is elkészült. Mátyás trónralépte táján a Szentlélek-kápolna a templomot övező várfalnak legalább egy részével megvolt. Ennek az építési korszaknak végét a karzat és szentély boltozásának befejezése jelenti. A hajó és a szentély hosszú ablaknyílásai is ekkor készültek el. A század alkonyának termése a déli kapu, a hajó és (egy kivételével) a szentély ablakrácsai, a hajó első boltozata, valamint a torony legnagyobb része. Végül a mohácsi vészig lezárult az építkezés a hajó magasításával, beugró pillérpárjaival és második boltozatával. A mintegy száz évig tartó fejlődés, nem tekintve a boltozat kissé ügyetlen megoldását, harmónikus, zökkenésmentes folyamat, melyben élesebben elhatárolható periódusok nincsenek s inkább csak lassú változás tapasztalható. Ez is a késői gótika keretein belül zajlik le. Bár a templom tervezését nem tarthatjuk egységesnek, a fejlődés szerves volta kétségtelennek látszik. Ezáltal az építészeti elgondolás a maga tökéletes ki-egyensúlyozottságában valósulhatott meg.

A mohácsi vész után hazánkra a szenvedés korszaka szakadt. A megpróbáltatásokat sem ember, sem emberi alkotás nem kerülhette el. A dési templom is viharos időknek nézett elébe. A XVI. század viszonylag nyugodtan telt el. 1530-ban János király a Mária-kápolna igazgatója és a plébánia lelkipásztora részére malomépítési engedélyt ad a Nagyszamoson. A malom jövedelme felét a Mária-kápolna, másik felét pedig Szent István egyháza élvezi.² A templom javításáról Fráter György is gondoskodik 1551-ben

¹ Betoldás a 229 laphoz a g és a h lapon.

² A dési egyház levéltára. C. 1. 1530. Kádár másolata.

Szászsebesen kelt oklevelében, midőn visszaadja a dési plébánia tizedeit azzal a feltétellel: „ut non ad alios usus, sed ad fabricam et edificationem ipsius ecclesiae convertantur.“¹ Úgy látszik, ekkor valami komolyabb munkálat lehetett tervbe véve, mert két évvel később a város az ottlakó sóvágókkal és ezek bírójával, Kozárvári Péterrel egyezséget köt, hogy a templomépítésénél szükség esetén dolgozni fognak.² 1554-ben halt meg a Szent István egyház utolsó római katolikus plébánosa, Litterati Ágoston. Ferdinánd király ugyan ki nevezi utódául Fékesházi Pált, ez azonban helyét már nem foglalhatja el. A hit-újítás hatalmasan hömpölygő hulláma Erdélyt is elborította, Dés gyors egymásutánban tért át Kolozsvár példáját követve a lutheránus, református, majd unitárius vallásra. Kádár írja, hogy 1556-ban Désen „megsemmisítették a szerzetes templom Mária szobrát, a Szent István egyházhoz tartozó kápolnát az óvárban lerombolták s a Szentháromság kápolnát raktárnak használták.“³ Minden bizonnyal ekkor ment tönkre a templom középkori felszerelése is. A Mária-kápolnát hamar helyrehozták. A felirat szerint 1578-ban Kovács bíró újjátta meg.⁴ A hajdani kápolna maradványaiból valószínűleg ekkor épült az a kis torony, mely 1938-ig állott az Óvárban. Magát a templomot a hajó nyugati falában, az orgona mögött lévő felirat szerint először 1588-ban renoválták. Nemsokára ezután beköszöntött Básta korszaka. A város polgárai 1601 és 1604 közt rendkívül sokat szenvedtek. Az ágostonrendiek temploma teljesen elpusztult és soha többé fel nem épült. Romjai még a múlt században láthatók voltak. Faragott köveinek egy részét a volt Rákóczi-házba, a ferences kolostorba és boltokba építették bele.⁵ A hajdani plébánia templom a XVII. század elején az unitáriusoktól végleg a reformátusok birtokába megy át. Épületét a válságok valószínűleg súlyosan érintették. I. Rákóczi Györgyben a város és az egyház hatalmas támogatóra talál. A fejedelem már uralkodása elején gondoskodik a templomról. Erről Kolozsvár város számadáskönyvei tanuszkodnak. 1634-ből Bros Gaszner szász sáfár számadó regestrumában a fejedelem diversái közt a 132. lapon ez áll: „7. July Marton Deak Izo Pál érkeztek Waradrol, Czygakat keötelet uisznek Deezre az ott ualo templum epülitire.“ A 215. lapon a fejedelem szekerezései közt ezt olvassuk: „7. Juli Joza Pál, Marton Deak érkeznek Patakrol hoztanak rez Czygákat amellet eöreg keöteleket, az Dezy Templomnak megh epitesere. Adtuk Kutas Marton 4 Eökrenek sekerenek Deesigh fl. 3.“⁶ Rákóczi tehát Sárospatakról hozatta a réz-

¹ Egyháztört. eml. Budapest, 1912. V. 524 okl. 548.

² Kádár jegyezte a 48. l. után munkájának jegyzetelt, dési példányában.

³ Uo. jegyzet a 45 lap után.

⁴ Kádár: i. m. 6.

⁵ Uo. 15 és 99.

⁶ Az idézeteket 1930-ban írta ki Herepei János a románok kivonulásakor elszállított Kolozsvár városi ó-levéltárban levő kolozsvári számadáskönyvekből. A jegyzeteket Szabó T. Attila bocsátotta rendelkezésemre.

csigákat és köteleket, melyeket négyökrös szekéren szállított Désre. Hogy ez az építkezés milyen méretű lehetett, nem tudjuk. A két adat alapján inkább csak javításra következtetünk. Már sokkal nagyobb munkálatok váltak szükségessé az 1642. július 25-i villámcsapás okozta nagy égés után. Ekkor omlott be a torony és hajó boltozata. Azóta csak a bordák csonkjai meredeznek. A harangok is leolvadtak s minden eléghető hamuvá égett. A város tanácsa megindító szavakkal írja le a szörnyű pusztulást 1643-ban Bethlen Istvánhoz küldött levelében, midőn segélykérően őhozzá fordul.¹ Bethlen 32 forintot küld a templom javítására. A költség oroszlánrészét a bőkezű fejedelem vállalja, ki ugyanakkor a farkas-utcai templom újraboltozására kurlandi mestereket hozat. A stílszerű helyreállításnak ez a nevezetes XVII. századi kolozsvári esete sajnos Désen nem ismétlődik meg. Rákóczi Ács Jánost küldi a templom javítására, aki 1645-ben el is készül.² A mester neve után ítélve csak a faalkatrészeket hozhatta rendbe. Ezidőben építészek is megfordultak Désen. Fundáló Imre 1643. július 30-án indul Désre. 1647-ben és 1648-ban az „olasz fundáló“, Agostino Serena többször is jár a városban.³ Hogy azonban ott a templomon dolgozott volna, arra nincsen adatunk. Annyi bizonyos hogy a boltozat nem épül fel. Úgy látszik a fejedelem csak a farészeket és a tetőt készítteti el. Erre vall a fiatalabbik Rákóczi György Désről 1647. december 31-én apjához intézett levele; ebben így ír: „... az itt való templom majd alkalmatlan, mindazonáltal idején meghattam volt, hogy megigazítsák a fákat.“⁴ A dési templomra vonatkozik Szalárdi János tudósítása, ki a farkas-utcai templom fedelmi javításainak részletes elbeszélése után megjegyzi: „Deés városában hasonlóképpen az kamaraház előtt régtől fogva pusztában álló szép magos épületű nagy öreg egyházat is cserép héjazat alá vetette vala.“ (t. i. Rákóczi György).⁵ A munkálatok befejezése 1650-re tehető, mikor is a mostaninál 1 1/2 öllel magasabban lévő deszkamennyezet elkészült. Akkor vésték a nyugati falra a következő feliratot: „Emeric Pápai pastor et senior ecclae. Desien. 1650.“⁶ Ez a kő ma az alacsonyabb mennyezet miatt nem látszik. 1697. március 12-én dohányszivásból támadt tűz a templomot ismét megrongálta. Újabb súlyos csapás szakadt az egyházra a Rákóczi-szabadság-

¹ Kádár: i. m. 100–102.

² K. Papp: i. cikke 413 okl. Tört. Lapok 1875. jan. 10. 649. A fejedelem kötelezi a várost Ács János kifizetésére. Ez a javítás tehát a várost terhelte.

³ Kelemen Lajos: kéziratok kivonatai a kolozsvári számadáskönyvekből. 220, 299, 327, 369 és 370.

⁴ Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése (Mon. Hung. Hist. 24. köt.) Budapest, 1875. 392.

⁵ Szalárdi János: Síralmas krónikája 9 könyvei. Kiadta br. Kemény Zsigmond. Újabb Nemzeti Könyvtár. 2. foly. Pest, 1853. 4. könyv. 16. rész. 238.

⁶ Kádár: i. m. 104.

harc idején 1704-ben és 1706-ban. Tige tábornok labancai az egész berendezést elpusztították. Gombkötő Péter árulása révén az egyháznak a sekrestyében elásott kincseit is megtalálták és elrabolták. 1711 után úgyszólván az egész XVIII. század tartama alatt folyt a templom felszerelésének pótlása. A nagy pusztulások után a consistorium jelentésében ezt olvashatjuk: „Legelső tisztünknek ismertük, hogy az Istennek templomát, mely városunkban építettett ily véggel, hogy legyen Istentiszteletünk hajléka és imádságnak háza, romlásból felvennők, melyektől az idő mostohasága megfosztotta vala, azon ékes-séggel felruháznók egy értelemmel és akarattal.“¹ Először a padokat és székeket készítették el. 1726-ban új mennyezet feszül a hajó fölött. 1752-ben állították fel a gyönyörű kőszószekeket, Sipos Dávid remekét. Oszlopokon álló öblét öt lendületesen faragott mező díszíti. A későrenaissance inda- és virág-motivumok a kidei mester könnyed, kimeríthetetlen képzeletének legpompásabb megnyilatkozásai. Barnás, aranyos tónusú kifestésük rendkívül fokozza a művészi benyomás elevenségét. A felépítés fegyelmezettsége magától értetődően oldódik fel a bájos díszítések vonalvezetésében. A dési szószeke Sipos egyik legjobb műve és elsőrendű példája az erdélyi renaissance késői, mégis élettel teli virágzásának.

1753-ban és 1754-ben megjavították a tetőzetet és a torony párkányát. A munka Kismarjai Gábor számadása szerint 504·55 forintba került.² 1758-ban Haller Pál gr. az óvári tornyot helyreállíttatja, amint ezt a nyugati oldalon beillesztett felirat bizonyította.³ 1764-ben a templomot padozattal látták el. A következő évben készült az orgonakarzat és az északi oldalon nyugatról kelet felé húzódó éneklőkarzat. A címeres feliratok szerint midkeltő Magyarfrátai Farkas János és hitvese Beregszászi Zsuzsanna áldozatkészségének köszönheti létét. A torony felőli kart 1720-ban Petki Nagy Zsigmond csináltatta. „De annak utanna Titt. M. Frátai Farkas János Uram Elete Párjával Beregszászi Susannával Renováltatta. Anno 1765-dik Esztendőben, hogy egyenlő legyen a másikkal.“ Az északi fal előtt húzódó kar megfesttetése után tehát Farkas János a torony felőli karzat Petki Nagy költségén készített, 45 évvel korábbi festményeit is megújíttatta. Ma a két karzat igen szép négyszögű deszkái az új, e század elején épített fakarzatba vannak két sorban, fenn és lenn beillesztve. A 18 mező nagyon kellemes, világoskék alapon, laza elrendezésben renaissance virág-motivumokat mutat. Uralkodó színek a kéken kívül a piros és fehér. A motivumok közeli rokonságot árulnak el a magyarlónai református templom 1752-ben festett karzatának és mennyezetének formakincsével. Feltűnő különbség a kék alap valamint a laza elrendezés. Lónán a

¹ Uo. 130.

² A dési egyh. lvt. B. I. 12. 1754.

³ Kádár : i. m. 124.

minták teljesen kitöltik a teret s alapjuk sárga vagy fehér. A két karzat indás szegélye teljesen egyezik egymással. Mindezek alapján a dési karzatok festője csakis Umling Lőrinc lehetett. E megállapítást bizonyossá teszi az északi fal előtt felállított karzat szegélyének ma eltakart felírása, mely így szól: Kolosvári Idősbb Asztalos Umlunk Lörinczel csináltattuk. A felírást és a karzat régi elhelyezését őrizte meg a Műemlékek Országos Bizottságának századunk elején készített felvétele.¹ — 1776-ban a szentély boltozata nyerte el mai alakját. A nagyarányú helyreállítás és berendezés 1779-ben ért véget. Az ezévi számadások érdekes világot vetnek a munka egész lefolyására.² Az állványozást Kádár Márton végezte. Az építés vezetője Najburger József kőművespallér. Kolozsvárról hozatták az asztalosokat, kik a mennyezetet s a szószék gyönyörű koronáját faragták. Munkájukért kereken 400 forintot fizettek. A mennyezet közepére az egyház jelvényét festették a helyreállítást megőrkítő következő felirattal: „Insigne Ecclesiae Reformat Desiensis cujus Templum hoc renovatum. Superidentende Petri W. Csernatonni cura et industria spectabilis Domini Adami Szacsvai Anno Domini MDCCLXXIX.“³ A festő a „circulusért“ 30 forintot, a koronának és a prédikálószékeknek festéséért és aranyozásáért 110 forintot kapott. Ugyanekkor 45 forintért Úrasztalát is csináltattak, mely jelenleg a sekrestye első emeletén található. „A Templom Ablakainak leszedésekért Rectificatiojokért fel-rakásokért a Rostélylok hasonlóképpen való megújításokért és fel-rakásokért“ Lukáts János üveges mester 108'68 forintot kapott. Az asztalosok munkája 5 hónapig húzódott el.⁴ Ezalatt készült a hajó mai mennyezete valamint a nagyobb és kisebb kórus mennyezetei és azok kifestése. Ez a munka művészi szempontból nem jelentős. Annál szebb a szószéknek lendületesen magasba törő koronája, melyet a felirat szerint 1779-ben Mósa László és felesége Nagy Zsuzsanna „ékesítettek a desi ref. ekklesia számára.“ Mósa László az egyháznak hosszú időn át főgondnoka volt és érte sok anyagi áldozatot hozott. Az ő tevékeny közreműködésének köszönhető, hogy 1757-ben a cintermet körülölelő várfal s annak kapui megújultak.⁵ Nagyon kedves, rokokó keretű síremléke ma a szentély északi falába van beillesztve. Mósa Lászlón kívül a többi hívek is nagy számban járultak hozzá a templom XVIII. századi munkálatainak költségeihez.⁶ Erről az áldozatos lélekről tesz tanuságot a XVIII. és XIX. században bőségesen adományozott úrasztali felszerelés, melynek feliratai az adakozót mindig megne-

¹ 19694 számú fénykép.

² A dési egyh. lvt. B. 38. 1779.

³ Kádár: i. m. — 132. A XVIII. századi helyreállítások adatai a 36. jegyzetben szereplő számadáson kívül mind Kádár munkájából származnak (vö. 129—141).

⁴ L. a 36. jegyzetet.

⁵ Kádár: i. m. 139.

⁶ Uo. 140—141.

vezik.¹ Mikor az ötvösművek és textiliák hosszú során átfut tekintetünk, szinte a késői középkor buzgó vallásossága jut eszünkbe, mely az Isten házáat minennemű javakkal halmozta el. Az 1706-ban elrablott templomi kincseket így pótolták rövidesen Dés jámbor polgárai.

A XIX. század a pénz hiánya miatt eseménytelen korszak a templom történetében. Csak a legszükségesebb javításokra szorítkoztak. A 80-as évek mégis fordulópontot jelentenek. Ekkor alapos javításon ment át az ősi egyház. Ennek esett áldozatul a régi várfal és a Szentlélek-kápolna utolsó maradványa. Ezeket 1884 és 1888 között bontják le s helyettük Ferenczi Endre és Debreczeni Balázs tervei szerint épül fel az új körfal. Ferenczi 1887. március 10-én jelenti, hogy a lebontott fal köveit elhordatja, a faragottakat azonban beépítteti.² Az új körfal elkészülte után 1889-ben nyújtja be Ferenczi a templom külsejének, Kádár Károly pedig belsejének helyreállításához szükséges költségvetést.³ A renoválás meg is történt, bár műtörténeti szakszerűsége ellen a Műemlékek Országos Bizottsága által 1902-ben kiküldött Möller István szót emel.⁴ Kifogásolja, hogy a külső fal portland cementtel való javítása következtében „a szép számmal mutatkozó kőfaragó jegyek és mesterjegyek veszélyeztetve vannak”.⁵ Egyébként megállapítja, hogy „a XV. században épült templom falai erősek, mérműves ablakai nagyjából eredeti állapotban vannak. Ugyancsak 1902-ben a templomot műemléknek nyilvánítják.

Építészetünk jellemzője az egyszerűség, az áttekinthetőségre való törekvés, valamint az architektonikus díszítések aránylag ritka alkalmazása. E tulajdonságok legnagyobb veszélyét, a száraz egyhangúságot a magyar építészet elsősorban kitűnő arányérzékelével küszöböli ki. A dési templom e szempontból egyike a legsikerültebb alkotásoknak. A szentély, hajó és torony tömegelosztása, a magasság könnyed és merész fokozódása olyan látványt nyújt, amelyet nem egyhamar felejt el az, akinek része volt benne. Az időtől megkopott, de szilárd terméskőfalak szélei, a támpillérek, ablakkeretek finoman faragott kőből készültek. Az építészetileg fontos részek ezáltal határozottan kihangsúlyozódnak. A művészi hatást e formai tényezők mellett a templom nemes színegysége mélyíti el. A külső falak kellemes barnás tónusa után a belső tér pillérjeinek és bordacsonkjainak rőtes narancsszíne fogadja a belépőt. A karzat és a mennyezet kedves kékje, a szószék aranybarnája nagyszerűen beleilleszkedik a hatalmas pillérek tónusába és a benyomást meleggé, meghitté varázsolja.

¹ Uo. 198—207.

² A dési egyh. lvt. C. 136. 1884—1887, 151. 1888.

³ Uo. C. 83. 1889.

⁴ Műemlékek Orsz. Bizottságának ügyiratai. 1902. 207.

⁵ Vizsgálatuk ez alkalommal, sajnos, elmaradt.

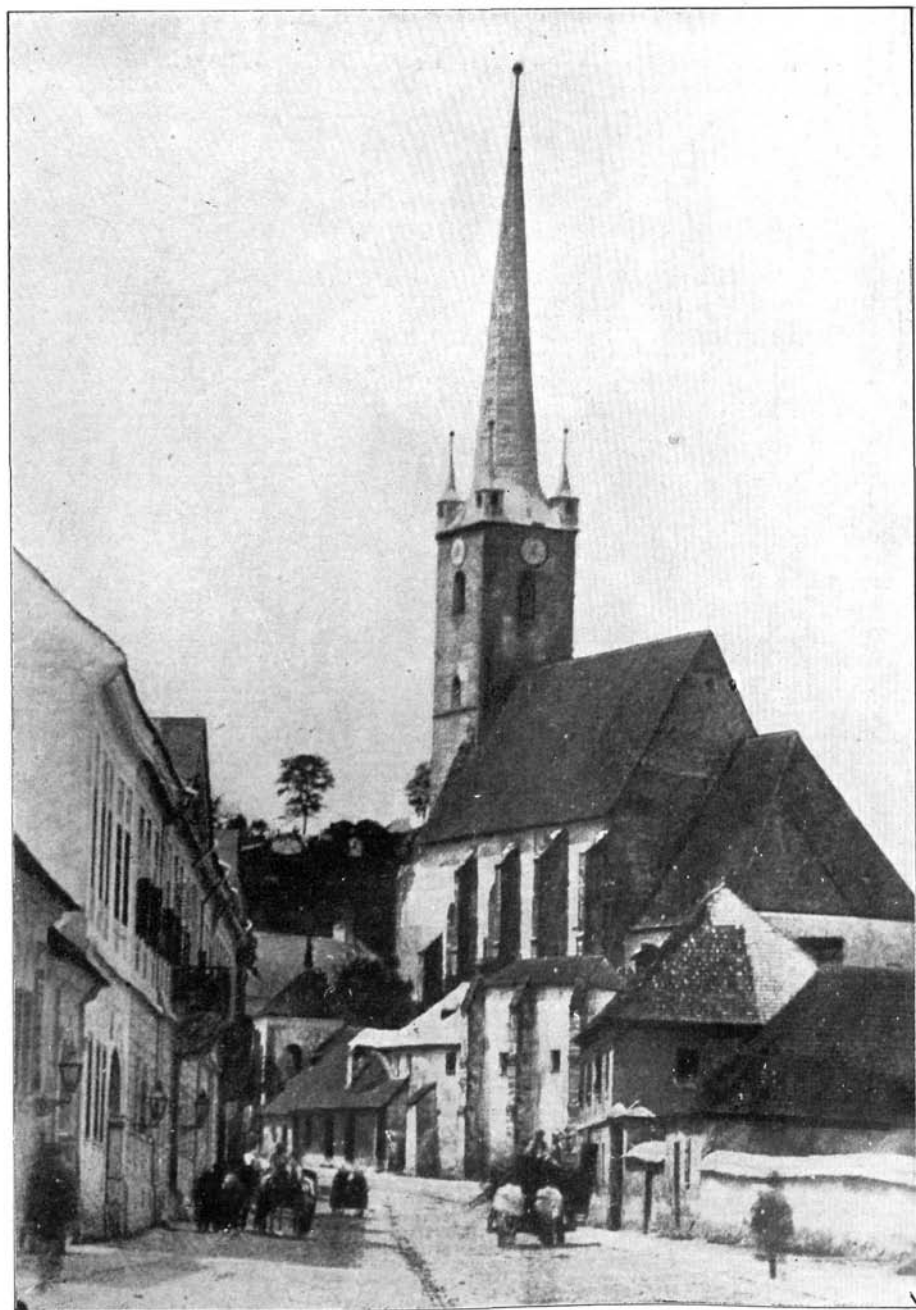
A templom alaprajzi elrendezése és felépítése lényegileg egyezik a magyar falusi egyházakéval, noha méretei a szövevényesebb megoldást is lehetővé tették volna. A szerzetesi építkezésekkel való feltehető rokonságra már rámutattam. A részletkutatások gyér volta következtében ezeket az összefüggéseket ma még inkább csak sejteni lehet, mint kézzelfoghatóan bizonyítani. E megfigyelések mégis hozzájárulnak ahhoz, hogy a dési egyházban középkori építészetünk sajátosságosan magyar templomtípusának egyik legszebb megtestesülését láthassuk. Stílusának formai és hangulati gyökerei részben már ma is meghatározhatók, de sok homályos kérdés is akad, mely még megoldásra vár. Erdély egyelőre csak felületesen ismert magyar műkincseinek elmélyedő vizsgálata bizonyára ezekre is megadja majd a feleletet.

Az óvári torony.

(A Műeml. Orsz. Biz. felv.)

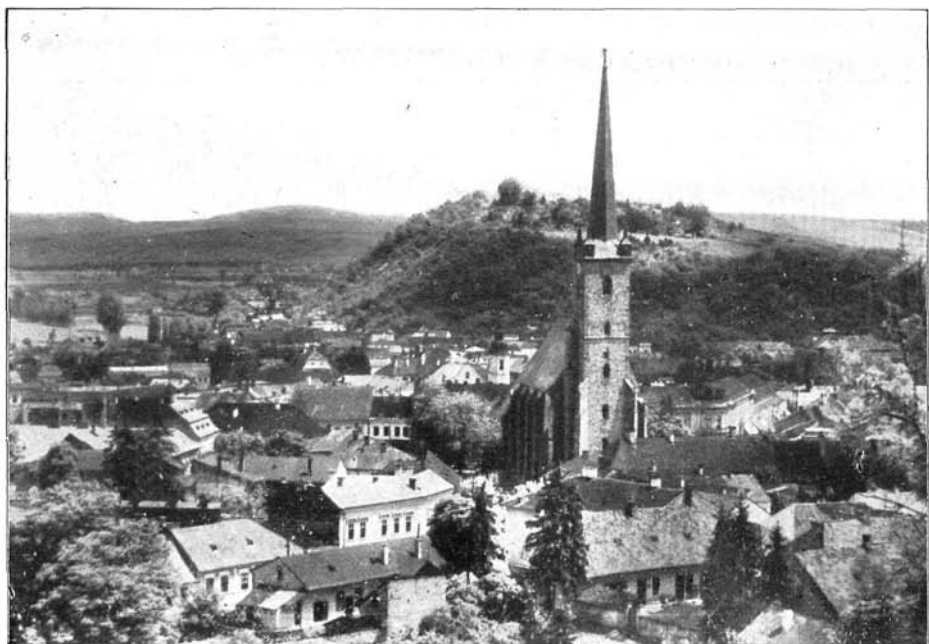

A templom a múlt század végén a régi várfallal.

A templom mai képe délkelet felől.

(Fotofilm felv.)

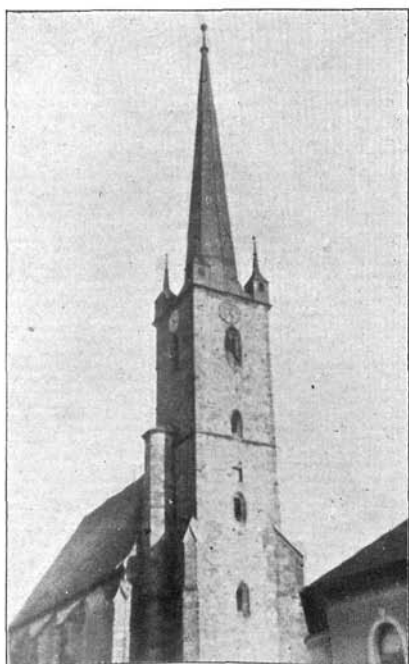

A templom és a város a Nagytemető felől.

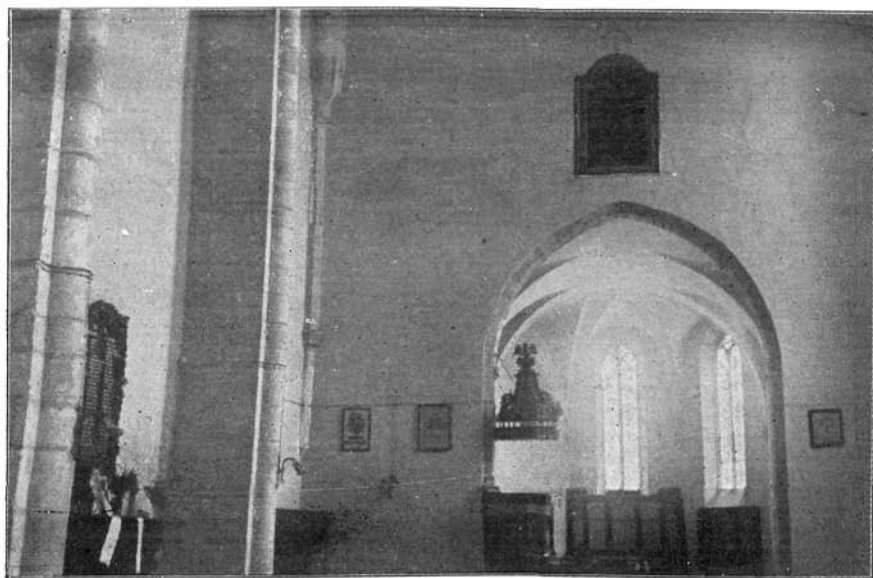
(Fotofilm felv.)

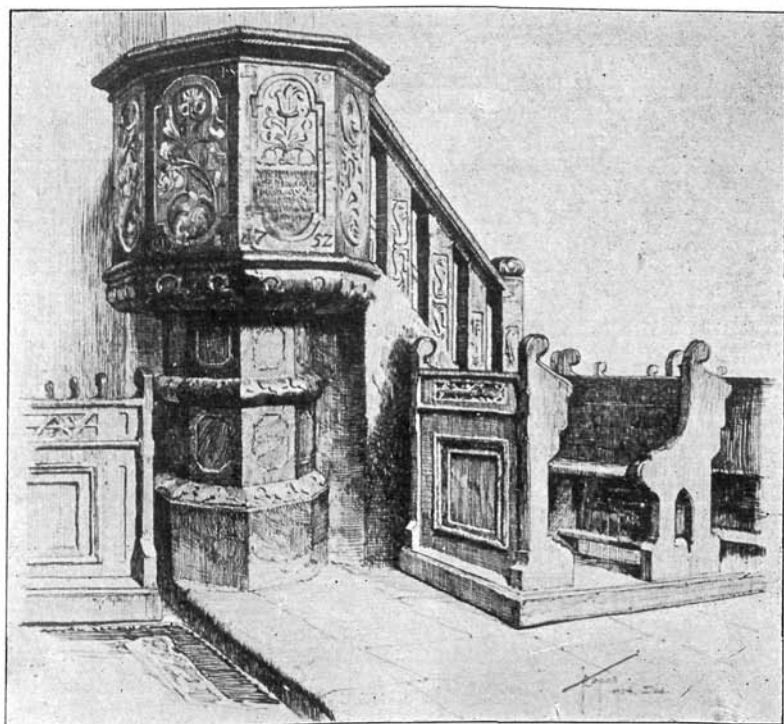
A templom északkeletről.

A torony nyugatról.

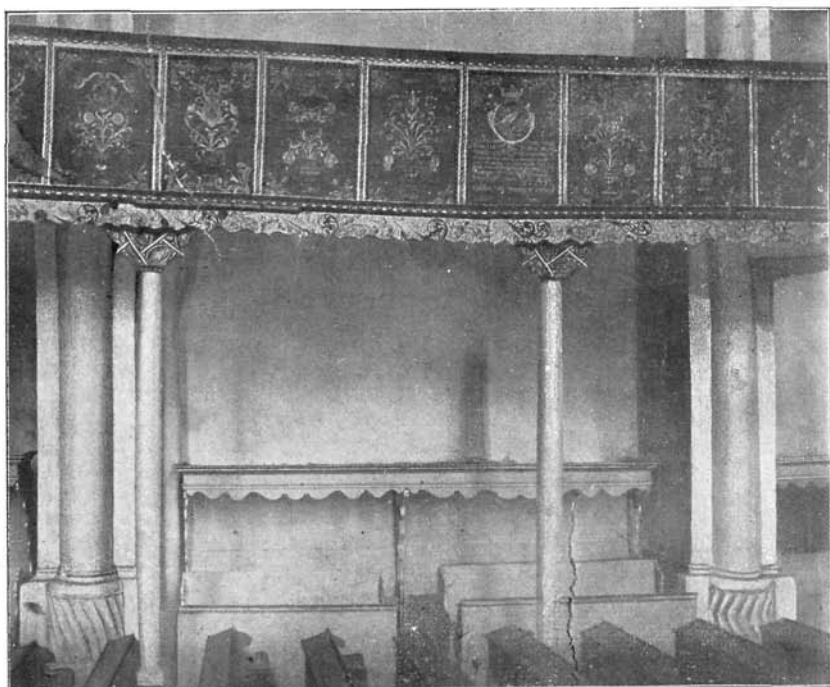

A templom belseje a szentély felé.

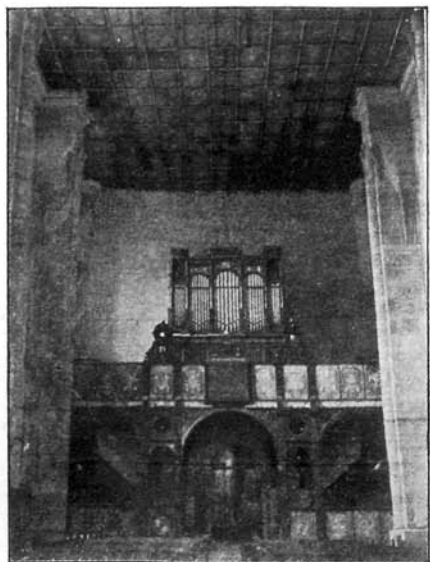

A szószék.

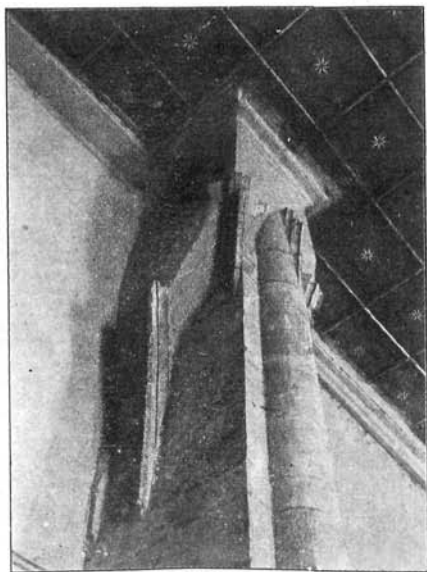
(Szopos Sándor tollrajza.)

*Az éneklőkarzat egykori felállításában.
(A Műeml. Orsz. Biz. felv.)*

A templom belseje a kórus felé.

Az északnyugati sarok hajópillére.

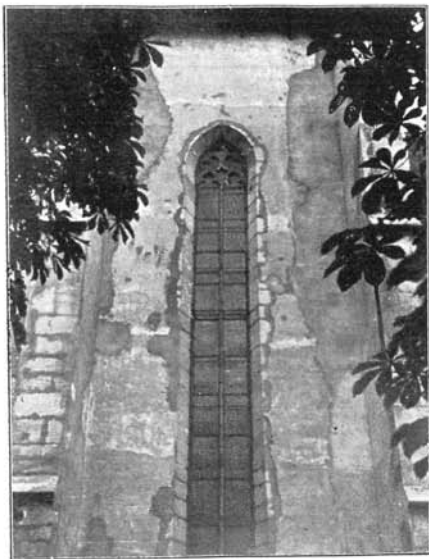
*A kolozsvári farkas-utcai templom belseje.
(Fotofilm felv.)*

A sekrestye külső képe.

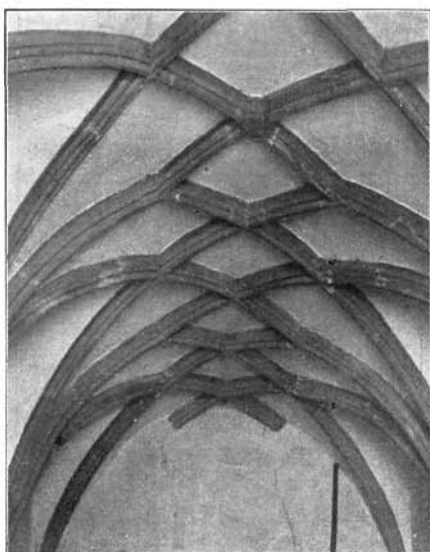
A hajó déli fala.

A hajó délkeleti ablaka.

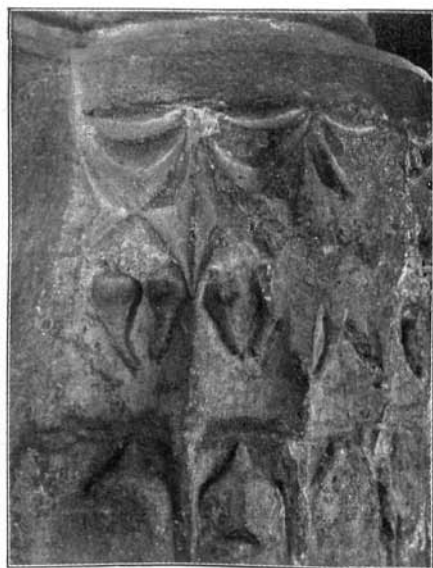
A nyugati bejáró.

A sekrestye emeletének boltozata.

Az egykori kórusmellvéd részlete.

A déli középső hajópillér lábazata.

